

ELŐSZÓ

Ezen mű azért lát napvilágot:

1. mert a magyar nyelv géniusza leghatalmasabban a magyar közmondásokban nyilatkozik,
2. mert ezen válogatott közmondásokban a tiszta józan ész, a magyar észjárás, az életbölcseesség és a nevelés elvei leghívebben tükröződnek vissza,
3. mert ezen közmondásokat az iskola és a közélet érdekében terjeszteni, népszerűsíteni kell,
4. mert hozzájárulnak a nyelv szépítéséhez és tisztításához,
5. mert megújítják az eredeti magyar észjárást, a magyar nyelv eredeti szellemét.

A kiadók, 1890

A magyar közmondások jelentősége, különösen életbölcseleti és nevelői szempontból

Közmondássá vált már valamelyik gondolkodó embernek, ki a népek életét gondosan megfigyelte, azon mondása: „Nyelvében él a nemzet”¹. Ezen mondat alapigazsággá vált; bizonyosságot tesznek róla az összes jelenkori, a művelődés útján haladó népek. Amint azoknak haladását konstatáljuk, nyelvük fejlődését tagadásba nem vehetjük, mert valamely nemzet míveltségének haladásával lépést tart nyelvének fejlődése is. Nyelvének virágai gyanánt lehet az abszolút beccsel bíró tudományos és más águ irodalmi műveket, népdalokat, népmondákat, valamint a közmondásokat is tekinteni.

A nyelvnek ezen mind tartalomra, mind alakra nézve oly változatos termékei között egy irodalmi faj sem gyökeredzik oly mélyen a nép életében, mint a közmondások. Nyelvünkben is oly

¹ E szállóigénk legkorábbi előfordulásáról (1837) és változatainak történetéről l. SHERWOOD, PETER 2019. Adalékok a *Nyelvében él a nemzet* szállóige kialakulásához. *Magyar Nyelv* 115: 78–87. (A szerk. megj.)

kiváló szerepet játszanak közmondásaink. Ezekben nyilatkozik leghatalmasabban nyelvünk géniusza.

Háládatos munka tehát a közmondások tanulmányozására kiváló gondot fordítani.

Elsősorban kutassuk a *közmondások eredetét*. Ezer meg ezer szállal függnek a nép életével össze, sőt legnagyobb részük csakis annak köszöni létrejöttét. Az élet lüktető ereje valahol felszínre vetette azokat. Eleintén bizonyos körben, majd idők múltán bizonyos vidéken közkeletűekké válnak; míg végre szájhagyományként nemzedékről nemzedékre átültetve, a társadalmi rétegnek a műveltség haladásával való folytonos érintkezés következtében az egész nemzet közkincsévé válnak.

Legtöbbjük valamely konkrét eseményből levont tanulság, alapigazság. Idővel a megtörtént eset feledésbe merül, s hátra marad a késő ivadékoknak az azon esetből merített ítélet vagy absztrakció: közmondás, példabeszéd vagy szólásmód alakjában.

Továbbá az élet mint az emberiség legnagyobb mestere és iskolája, ezer meg ezer esetben kínálhatja az alkalmat a gondolkodásra, kényszeríti az embert, hogy elmélkedés tárgyává tegye a tapasztalatokat. Így aztán, mint az okoskodás vagy tapasztalat végeredménye alakulnak némely közmondások, melyekben a nép valláserkölcsi érzelme, bölcsellete, öröme, bánata, képzelete, humora, élce, gúnyja stb. legszabatosabban kifejezést nyer.

Mivel az életből vették eredetüket, az élet hasonló helyzetekben mint vezérelvek vagy vezércsillagok tűnhetnek föl, és nem egy eset bizonyít amellet, miképp az élet valamely válságos helyzetében egy közmondás jelölte meg a leghelyesebb utat valamely tett sikeres véghezvitelére, vagy a módot valamely válságos helyzetből való kibontakozásra.

Ebben kulminál *etikai erejük*, hogy a nép bölcselmi világa leginkább bennök tárul föl. A nép összehasonlító ereje, ítélőképesége, képzeletének szabad röpte stb. szintén itt nyilvánul. Itt nyilatkozik továbbá a tiszta, józan ész, semmiféle teóriák vagy holmi bölcselmi agyafúrtságoktól meg nem zavarva, nemkülönben az élet tényeiből levont tiszta, valódi igazság, életfilozófia, a nép világának bölcselmi absztrakciója.

Értelmi erejük oly nagy, alakjuk oly tiszta és megkapó, hogy az első hallásra megragadják az embert, és hozzátapadnak egész lényéhez.

Nyelvészeti szempontból rendkívül fontosak, mert a nép nyelvének tisztasága, tömör rövidsége, bája, hamisítatlan ereje egész valójában kerül itt érvényre. Sokszor csak pillangókként röpködnek egyszerű szójátékok alakjában az élet talaján nőtt testvéreik között.

Joggal mondja Erdélyi János, hogy „a közmondás a nép hallható lelkiismerete, Ó- és Újtestamentoma, szellemi hitbizománya” (ERDÉLYI 1851: 454).

Amennyiben tehát a közmondások leghívebben tükröztetik vissza valamely nép sajátos vonásait: joggal lehetne azokat a nép lelkiületi arcának elnevezni. Ezen alapon kiindulva, igen háládatos feladat volna, a pszichológusra nézve, a közmondások után az egyes népekről alkotott lelki képeket egymással összehasonlítani: vajon hol lép inkább előtérbe a hiúság, nagyravágás, csillogás stb. után való vágy; hol nyernek leghathatósb kifejezést az élet magasabb etikai elvei; hol ostoroztatnak leg-hatalmasabban az emberi gyarlóságból kifolyó szenvedélyek és hibák? Így tűnnének ki az erkölcsi fogyatkozások, melyeknek elenyésztetésére elsősorban az iskolának kell közreműködni.

A kérdésnek ilyen szellemben való megoldása, továbbá a magyar nép lelkiületi arcának a közmondások alapján való kirajzolása nem ezen értekezés feladata.

Mindazonáltal bemutatásául annak, hogy némely pszichológus és író a kérdésnek ilyen megoldásáról már elmélkedett, ideiktatom Erdélyi Jánosnak idevonatkozó szavait: „Mit gondolok én fogalmakkal, melyek örökös emlegetés után folynak a vérbe! Közmondásaink eléggé koptatják a »törvény és igazság« szavakat, emlegetik »a hit és vallás« eszméit: de én olyakban szeretem erősnek látni a közmondásokat, melyek köteleztetés nélkül, önként, a legbensőbb emberből fogannak, azaz szeretem a népnél a fölszínre csalt s csillogásban gyönyörködő pozitivitás helyett a negatív tulajdonokat s ezeknek kifejlődését, mikor kedély és művészet alakjában lépnek elő. És igazán arrul lehetne valamit írni, mennyire pozitív szellemű a magyar faj, míg az is áll más oldalról, hogy nem volt mindenben olyan s valamikor, egyszer

vagy másszor, meghasonlásnak kelle kitörni belső és külső embere között, mely tusában ezé lőn a győzelem, s innen külsőn kapkodása, csillogni szeretése” (ERDÉLYI 1851: 459).

Más helyen: „Ki fogja mindezeket kimagyarázni? Hol az elme, ki elszárván magát nagyszerű dolgozatra, tudományos vizsgálódáshoz szükséges nyugalommal s kényelemmel bírjon, és ha végignézett fajunk történetén, ennek a világ folyására beható vagy nem ható fontosságán, összevesse a lelket a külsővel minden korszakon át, kijegyezze a határvonalokat: meddig és nem tovább volt érvénye annak, ami magyar; melyik században volt fölepen [nívón] alul vagy felül e saját faj művelődése, hol, mikor és miért maradt el kísérői mögé; egyszóval: mi a magyarnak történeti és népnemzeti pszichológiája?” (ERDÉLYI 1851: 460).

Fölötte érdekes munka kipuhatolni azt, vajon az életbölcesség meg a nevelés főbb elvei hogyan nyerne kifejezést a magyar közmondásokon. A kérdésnek ezen szempontból való megvizsgálásánál azon meggyőződésre jut az ember, hogy a nép anélkül, miként a legmélyebben gondolkodó fők: a filozófusoknak meg a pedagógusoknak az életbölcösségről és a nevelésről contemplált [vallott] elveiről csak leghalványabb tudomása lett volna: az idevágó leghelyesebb irányelveket öntötte közmondásaiba. Több százra rúg azon közmondások száma, melyekben határozott nevelési elv vagy célzat kiolvasható. Azoknak pedig, amelyek életfilozófiai utasítást adnak, se szeri, se száma. Az utóbbiak jóformán a jelen gyűjteménynek háromnegyed részét képezik.

Általánosságban el lehet mondani, miképp [hogya] az élet a leghelyesebb elvekre tanította a népet. Egy népnek a művelődés különféle fokozatain évszázadok folyamán gyűjtött tapasztalatai, az élet ezerféle változatosságai sokkal több kincset adtak a nép birtokába, mint bármely mélyen gondolkodó fő eszméibe és utasításaiba befektetni képes lett volna.

Nincs a gondolkodó és ítélő tehetségnek oly momentuma, nincs az emberi kedélynek oly érzelme és gerjedelme, nincs az emberi szenvedélyek, jó és rossz tulajdonságok azon árnyalata, melyekre a közmondások ne reflektálnának.

S ezeken felül mily *oktató hatással* bírnak az élet helyes útjainak kijelölésénél! Akaratlanul szemünkbe ötlük, mennyire ve-

szik dicsfényel körül az élet etikai mozzanatait, mily lesújtó hatással ostorozzák az ember szenvedélyeit és gyarlóságait. Amire az iskola és a családi élet tanít, miképp az ember csakis tökéletesedésére célzó törekvéseiben találhatja legfőbb boldogságát: annak a magvai mind el vannak itt hintve.

Szemünkbe ötlik a *nép vallásos hite*, az istenségben való feltétlen és rendíthetetlen bizalom. Sokkal több száz közmondásnál csakis az Istenről szól; azonkívül van még több olyan, mely határozott vallási tendenciát árul el, amelyben a jónak győzedelmét fennen hirdeti a nép szava. Pedig a nép szava az Isten szava. A magasabb, sorsunkat intéző hatalomtól való függésünk érzete elvégre saját gyarlóságunk elismerése és az erény ösvényén való maradásunk biztosítója. Ezen öntudat az élet válságos helyzeteiben készíti az embert az erkölcs és erény törvényeinek tiszteletben tartására. Függségünk tudata megóvja a hibákra hajlandó embert a kicsapongásoktól, az erőszakoskodástól; ezen tudat sokkal hatalmasabb, mint a földi törvényektől való félelem. Az istenségben vetett hit az emberiség fenntartója, legyen az a míveltség bármely fokán.

Nemkülönben az *erkölcsiség törvényei* egyes közmondásokban határozott alakban körül vannak írva. Hogy a nép léptenyomon az istenségnek, az erkölcsnek, az igaznak és a jónak hatalmát hirdeti, jele annak, hogy a nép mindig az igaz úton jár. S ez jól van így! Mert a költő azt mondja:

Minden ország támasza, talpköve
A tiszta erkölcs, mely ha megvész:
Róma ledől, s rabigába görbed
Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz

Mily igénytelen életmódú a nép, bizonyítják *a munkára, a takarékoságra és a megelégedésre buzdító elvek*. Csak a civilizáció, ha nem párosul a jobb meggyőződéssel, ha nem egyesül az életnek tisztultabb filozófiai felfogásával, támasztja a nagyobb igényeket, és ezeknek ki nem elégítése képezi boldogtalanságunk alapját. Tehát a művelődés haladásával tiszta elveken alapuló életbölcselet is szükséges ahhoz, hogy az ember megelégedjék sorsával.

Legerőteljesebben nyер a közmondásokban kifejezést *a példa meg a szokás hatalma*. Nem-e határozott pedagógiai elvek ezek? Mennyire buzdítanak az ész kimívelésére, a tökéletességre való törekvésre; mennyire serkentenek a jó tulajdonságok elsajátítására; mennyire megutáltatják az emberrel a bűnt, szenvedélyeinket és gyarlóságunkat; mennyire óvnak a szerencsétől, ha ez nekünk hízeleg!

A nép az élet reális felfogásában nem keresi boldogságát a képzelet országában, hanem a munka talaján keresi és találja azt, midőn jellemzően mondja: *Kinek semmi dolga, akassza föl magát!*

Az egészség mint testi jólétünk alapja sem marad itt tekinteten kívül.

Élrevaló *egészségtani szabályokkal* találkozunk e téren is, [ami] bizonyítéka annak, mily nagy kincsnek tartja a nép az egészséget. Csak teljes egészszé kellene azokat tömörítenünk, s rendelkezésünkre állhatna egy, az iskolákban használandó primitív egészségügyi káté.

Hogy igen sok közmondásban a szó szoros értelmében talpraesett *tanítási elvek* is le vannak rakva, az igen érdekes jelenség. Eredetileg nyilatkozik a többek között a nép racionális észjárása, midőn a következő közmondásra bukkanunk: *Könyvek sokasága fej háborítása*. Ez olyan, mintha a mai tanítás egyik hibájának ostromozására alkották volna. Pedig régibb keletű. Nem-e teljes elítélése a mai korban lábra kapott könyvből való tanításnak, a mai könyvmániának? Megesik az embernek a szíve, midőn a középiskolai tanulót könyvei alatt majdnem összegörnyedni, összeroskadni látja; midőn arra gondol, miképp a mai népiskola alapjának kiszélesítésénél ezen ferde állapot már erre is ráragadt. Márpedig a tanításnál az élő szónak nincs nagyobb mestere! Minél több a könyv a tanuló kezében, annál inkább burjánzik el a verbalizmus [szószaporítás] az iskola talaján, annál inkább háttérbe szorul az élőszo, ami a lélekre hat és lelket önt a zsenge elméjű gyermekebe. Vissza kell térnünk a természetesség alapjára, mely ebben határozódik: a tanításnál minél kevesebb könyv, de annál több lelkesítő, oktató szó!

Végül e tárgyról való elmélkedésemet a következő tétélekben foglalom össze.

A magyar közmondásoknak etikai, nevelői, képző és oktató ereje és hatása minden kétségen felül áll. Életfilozófiai szempontból pedig vezérelvek gyanánt szerepelnek az életben. Mint a magyar géniusz legeredetibb alkotásai, mint a magyar észjárás legtalpraesettebb és leghívebb kifejezői, nyelvészeti szempontból rendkívül fontosak.

Úgy vagyunk velök, mint a Bibliával: azt is a műveltség bármely fokán álló ember haszonnal tanulmányozhatja.

Szemléltető erejük, egyszerűségük, rövidségük és tömörségük oly megkapó, hogy velük könnyűszerrel lehet valamely igazságot a legegyszerűbb módon felfoghatóvá tenni.

Erkölcsei alapigazságai, tökéletes magyarságuk, a gondolkodást és az ítélőtehetséget rendkívüli módon fejlesztő erejük amellett szólnak, hogy a magyar közmondásoknak bármely rangú és rendű iskolákban – nevelői és nyelvi szempontból – nagyobb hasznát kell venni.

Ennélfogva már az elemi iskolák mindenik osztálya számára ki kell szemelni a gyermekek felfogóerejéhez mért alkalmas közmondásokat és azokat a beszéd- és értelemgyakorlatok, az olvasás, a nyelv- és fogalmazási gyakorlatok során, egyáltalában: bármely rangú iskolában a tanítás illő helyén alkalmazva, az életre kiható erejüknél fogva a tanulók közkincsévé tenni.

A következőkben a magyar közmondások gyűjtőire és azoknak munkáira futólagos pillantást akarunk vetni.

1. BALLAGI MÓR 1850. *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*. Szarvas, Réthy Lipót nyomdájában.
2. BARANYAI DECSI JÁNOS [IOANNES DECIUS BARONIUS] 1598. *Adagiorum graeco–latino–ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae, Excudebat Iacobus Klöß. [Hasonmás kiadása: Budapest, ELTE, 1978. *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium* 5.]
3. BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A' Magyarorság Virági*. Komárom.
4. CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára*. 1–6. kötet. Pest, Athenaeum. [Hasonmás kiadása: Miskolc–Nyíregyháza, Miskolci Bölcsész Egyesület, 1999–2009; Budapest, Pytheas Kiadó, 2010–2014. Válogatás

- a szótárból: Bölcs tanácsok. 4000 közmondás, szólás a Czuczor–Fogarasi szótárból, Szerk.: Kiss Gábor, Kiss Bernadett, Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2014; Etimológiák, szóelemzések a Czuczor–Fogarasi szótárból, Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2010.]
5. DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. 1–2. rész. Szegeden, Grün Orbán.
 6. ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Pest, Kisfaludy Társaság. [Hasonmás kiadása: Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2018.]
 7. FALUDI FERENTZ 1786–1787. *Költeményes Maradványi*. Pozson, Loewe.
 8. HELTAI GÁSPÁR 1575. *Chronica az magyaroknac dolgairol*. Kolozsvár. [Hasonmás kiadása: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. Bibliotheca Hungarica antiqua 8.]
 9. KIS-VICZAY PÉTER 1713. *Selectiora adagia Latino–Hungarica*. In *gratiam & usum scholasticæ juventutis collecta et in Alphabeti Seriem concinnata*. Bartphæ, Typis Civitatis.
 10. KOVÁCS PÁL 1794. *Magyar példa, és Köz Mondási*. Győr, Streibig József betűivel. [Hasonmás kiadása: Győr, PALATIA, 2008. Raritates Jauriensis 1.; új kiadása: Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2021.]
 11. KRESZNERICS FERENC 1831–1832. *Magyar szótár gyökérenddel és deákozattal*. 1–2. kötet. Buda. [Hasonmás kiadása: Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2010; Válogatás a szótárból: Aranyigazságok. 3700 szólás, közmondás Kresznerics Ferenc reformkori szótárából. Szerk.: Kiss Bernadett, Kiss Gábor, Miksné Mátyási Eszter, Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2016.]
 12. Magyar Nyelvőr évfolyamai (1872–).
 13. MIKES KELEMEN 1966. *Törökországi levelek és misszilis levelek*. (Mikes Kelemen összes művei 1.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
 14. MOLNÁR FERENC 1789. *Magyar Kátó, mely a magyar rótság versetskéiben tölt magyaroknak kedvéért ki-botsájtattott*. Bécs, Doll Aloyz és Schwaiger.
 15. NOSZKÓ ALAJOS 1791. *Virág szó-tár*. Pest [Új kiadása: Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2021. Mesterművek 18.]

16. PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarum hungarico–latinum et latino–hungaricum*. Lőcse.
17. PÁZMÁNY PÉTER 1894–1905. *Összes munkái*. 1–7. kötet. Budapest.²
18. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig*. 1–3. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor.
19. SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1613. *Dictiones Ungaricae, singulari studio collectae, Latine conversae, in alphabeti ordinem digestae, & tertia sui parte adauctae, synonymisq[ue]; Latinis locupletatae, quibus interspersa sunt usitatiora proverbia Ungarica, cum adjectis aequipollentibus adagiis latinis, quae omnia sub initiali vel praecipua proverbii Ungarici voce facile reperiuntur*. Villerianus, Hanoviae (Hanau).
20. SZIRMAI ANTAL 1803. *Hungaria in parabolis*. Buda.
21. SZVORÉNYI JÓZSEF 1847. ' közmondások' és példabeszédek' szelleme- és vegyes elemeiről. *Magyar Akadémiai Értesítő* 7: 239–257.
22. THALY KÁLMÁN 1872. *Adalékok a Thököly- és Rákócy-kor irodalomtörténetéhez*. 1–2. kötet. Pest, Ráth Mór.
23. ZRÍNYI MIKLÓS 1985. *Prózai művei*. (Magyar remekírók. Új folyam.) Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

Az újabb kori gyűjtések közül a Dugonics Andrásé és Erdélyi Jánosé a legkiválóbbak. Dugonics András mint nyelvész és fáradhatatlan gyűjtő buzgóságában annyira terjeszkedett ki, hogy a már bizonyos meghatározott alakot öltött közmondásokat eredeti alakjukból kivetkőztette, amennyiben azokat többféle variációkban, körülírásokban szerepelteti. Így az abszolút becslő közmondás értékéből veszít. Mindazonáltal Dugonics műve mint a magyar nyelv fejlődésének, mint a magyar észjárás egyik legjellemzőbb és legsajátságosabb adattára a nyelvészre nézve elévülhetetlen értékkel bír.

² Pázmány Péter Kalauzában és egyházi irataiban, szónoklataiban, mint a szó és a gondolat mestere, ki a népre hatni akart és hatni tudott, igen sok helyütt alkalmazott talpraesett közmondásokat. Pázmány a közmondást *aggszó*-nak nevezte. A *közmondás* elnevezés csak az utolsó évtizedekben nyert általános alkalmazást.

Sokkal szerencsésebb Erdélyi Jánosnak a Kisfaludy Társaság megbízásából 1851-ben megjelent nagyobb műve. Erdélyi János az évszázadok alatt gyűjtött közmondásokat mint sok emberivadék[*nak*] az utókorra átszármaztatott kincsét a gyűjtők neveinek felsorolásával összefoglalta és amennyire lehetett, a kétes alakúakat eredeti alakjukba visszaöntötte. A mű abszolút beccsel bír, hozzáfogható a magyar irodalomban nincs. Ezen mű nagy szolgálatot teend majd annak, ki a Magyar Nyelvőr évfolyamaiban összehordott gyűjteményeket az egyes vidékek közmondásai- és szólásmódjairól, a Magyar nyelvtörténeti szótárban közölt régi írók közmondásait, valamint a mostani írók munkáiban, folyóiratokban, olvasókönyvekben, nyelvtanokban stb. található közmondásokat – amennyire lehetséges – egy teljes egészéé összefoglalja.

Almásy János